

võisid anda eeskuju maahõivajate eliidi hauatähistamiskommetele. Loomulikult ei ole uurimine öelnud nende keeruliste ajalooliste küsimuste kohta veel lõplikku sõna. Ka päitsipuude püstitamise kombe päritolule võib läheneda mitmel viisil, sellest toome näite järgnevas.

Puud haudadel

Matuseriituses esineb puu keskse sümbolina. Veel hiljuti elas Transilvaanias komme, Tamás Hofer jäädvustas selle, et hauale ei pandud mitte päitsipuud, vaid istutati akaatsiaistik, noorte hauale aga pigem viljapuu, mis kevadel õitseb (Hofer 1981). Tahumata kivide kõrval on haa selline tähistamine samuti väga iidne komme. Mõned aastad tagasi pildistasin ise Zempléni maakonna Pusztafalu surnuaial hauda, mis oli tavapäraselt kasutatud päitsipuu asemel tähistatud kahe sinnaistutatud puuga. Dunántúli piirkonna Tápi kalmistu kalvinistlikus osas leidsin samuti sellise haa, kuid seal toetus elava puu tüvele ka päitsipuu jäänus. Kis-Küküllő äärest pärinevas, 20. sajandi algusaastaist kõneleva teate järgi oli päitsipuude kõrvale “istutatud surnu pea ja jalgade juurde mõni pirnipuu või akaatsia” (Samuel 1918: 104) ja veelgi varem olevat kõik maetud omaenda aia tahaossa viljapuude alla (Péterfy 1977).¹⁹ Juba ammugi võis viljapuudel surnuaedadelgi oma koht olla, sest ka János Szalárdi mainib oma *Sünges kroonikas* (1622), et “kalmistut lasti laiendada kauni puuviljaaiaga” (Szalárdi 1980: 484–485). Elava puu istutavad hauale marid (Budenzen 1897: 123), kuid tuntud on see komme ka kauge Aasia nomaadide seas (Roux 1966), või võttes näite ühest teisest kultuuriringist: juudid istutavad haa juurde leinapaju.²⁰ Tabavalt on tõdenud Mircea Eliade:

Kui tõelisus ja elu on väljendatav vegetatsiooniterminitega, siis lõppemine on ainult üks muutus, lihtsalt vormimuutus, seega võtab surnu endale elava inimese kuju asemel puu kuju. Surm on lihtsalt võimaluse vahetumine (Eliade 1963: 303).

¹⁹ 2. oktoobril 1988. aastal mainis Sándor Kányádi, kuulus Transilvaania luuletaja, raadiointervjuus tänapäevani elava kombena eramaja aeda matmist.

²⁰ See komme on täheldatav tänapäevani Budapesti Dohány tänava sünagoogi aias.

Leinapaju kujutised
Hajdú-Bihari päitsipu-
udelt.
Viski & Bátky & Györffy:
Magyar népművészet,
1928: 240.

Pilt on tööpoolest luuleliselt täiuslik: endisest elavast puust sai surnud materjal, elavast inimesest surnu ning kui hauale istutatakse puu ja see kasvama hakkab, tundub, nagu saaks hauas lamav surnu selle kaudu jälle elavaks. Võib-olla on selle mõtte taga uskumussüsteemi tarkus: elust saab surm, surmast jälle elu.²¹

²¹ Laiemalt kirjutas neist mõtetest Kunt 1979: 499, Kunt 1978: 146.

Loodusega ühtesulamine saab täiuslikuks surmas. Sellele juhtis tähelepanu Lajos Balázs, Nádudvari talumees (1971) ja selle sümboliseerimiseks sobis hauale istutatud puu väga. Tema sõnutsi ütlesid endise aja vanad inimesed, et hauakünkaid ei pea uuendama, las nad vajuvad, las rohtuvad, et aja jooksul nad tasaneksid kalmistu maapinnaga. Seega eelistasid uskumused märgitust või loodusesse tasanduvaid märke.

Kultuuri üks iseloomulikke jooni on tõik, et endale tähtsaid teateid kodeerib ta mitmekordselt, kindlustades nende edasikandumise. Ei saa olla juhus, et päitsipuudele lõigati sageli stiliseeritud puukujutis. Mõnede meelet sattus leinapaju (*Salix Babylonica L.*) hauasammastele 137. psalmi mõjul, teise arvamuse järgi tõi aga hoopis biedermeieri stiil selle motiivi endaga Debreceni ja selle ümbruse hauasambakaunistajate kunsti (vrd Nagy 1974: 21, Takács 1980). On võimalik veelgi lihtsam seletus: nimelt kui torkame leinapaju oksa mulda, juurdub see seal kergesti ja hakkab kasvama. Nii saab mõistetavaks, miks on leinapaju juba vanadest kreeklastest saati uuestisünni sümboliks ja miks on seda seostatud suure jumalaemaga, sellepärast istutati neid ka haudade juurde (Vries 1981 3: 500).

Meie hauasammastel on leinapaju sageli kujutatud üksnes üldjoontes – tundub, et palju olulisem on puu kui sellise kujutis. Uskumatult suur on variantide arv, ning eriline on seegi, et puu kujutis vaheldub nn “tulbikujulise elupuu variantidega, näiteks Szabolcs-Szatmári maakonna hauasammastel, kus hauatähise sambataolise kuju tõttu oli küllalt ruumi nikerdatud kaunistuse paigutamiseks”.²² Variantide rohkus näitab, et tegu pole lihtsalt leinapaju varieerimisega, vaid puu ja päikese, või pigem “elupuu” sümboli pideva kasutamisega. Igal juhul on üsna tõenäoline, et need lihtsad joonised pole sattunud hauatähistele lillerohke renessansiaja mõjul.

Lõpuks tahaksin soovitada hauatähistel leiduvate puusümbolite ja puust hauatähiste püstitamise kombe väljakujunemise seletamiseks täiesti uut lähenemisviisi – nimelt juhib etnosemiootiline sümbolimõtestamine meid võrdleva uurimise alale.

Arheoloogid oletavad ungarlaste maahõivamise-aegse hobusega koos matmise kombe kohta, et juba “muinasungarlastel kujunes see matusekomme välja väga varakult, tõenäoliselt veel Uuralitest itta jäävatel aladel selle mõlemas variandis” (Fodor 1977: 104–105, vrd veel Bálint 1969). Need kaks varianti on osaliselt ja täielikult hobusega koos matmine, või selle variandid “jalgade juurde pandud hobusenahaga” ja “täistopitud hobusenahaga” riitus.

Hiljuti pühendas V. Ivanov rikkalike andmetega mütoloogiauurimuse hobuseohvri ning sellega üldisemalt seotud mütoloogiliste

²² Domanovszky 1937: 434–435, ja Hoppál 1982c: 500. a XII–XIII tabelite joonised.

ja rituaalsete paralleelide analüüsile. Oma uurimuses näitas ta, et kunagise inimohvri vahetas järk-järgult välja ühelt poolt loomohver, teisalt aga enamasti naist asendav inimesekujuliseks nikerdatud ohvrisammas. Laialt alalt kogutud etnograafiliste andmete tüpoloogilise sarnasuse kõrval toetub ta oma mõttearenduses vana-india rituaalse terminoloogia *asvayupa* (sõna-sõnalt hobusesammas) “ohvrisammas” ja *asvamedha* hobuseohver samajuursetele väljenditele. Tema näidetest selgub, et tõenäoliselt oli ajaloolise kujunemise järjekord selline: *inimohver* → *loomohver* → *inimesekujuline sammas* → *ohvrisammas*.²³

Tulles tagasi maahõivamisaja hõimupealikute hobuseohvriga matmise kombe juurde, võib ülaltoodud mõttekäigu kohaselt oletada, et hinnaline hobuseohver – mis pealegi oli paganlik komme – asendati tagasihoidlikuma puusamba püstitamise, mille külge oli varem seotud ohvrilooma (Roux 1966: 185).²⁴ Sellele sambale nikerdati hiljem sümbolite vormis puu kujutis, mis esines muistses uskumustemaailmas taevasseviiva tee või rajana. Sugulasrahvastest esineb soome mütoloogias Linnutee, ühtlasi surnute tee, mis juhatab surnute hinged taevasse (Honko 1980: 194). V. Ivanovi järgi (1970: 119) on muistsete indoeuroopa müütiliste teenimetuste ja maailmapuu sümboli seose näitamise seisukohalt tähtis asjaolu, et taevast ja maad ühendavat puud nimetatakse paljude siberi rahvaste keeles, teiste seas tunguusi-mandžu keeltes teeks või rajaks. Selle põhjuseks on asjaolu, et šamaanipuud või -sammast kujutleti teena, mida mööda šamaan

²³ [---] *samba kosmilise sümbolisüsteemi, vahendaja ehk ühendaja rolli teeb arusaadavaks see, et selle külge seoti ohver. [---] Veda tekstides on juttu puu kaudu jumalate juurde jõudnud ohvrist, mida mõistame kergesti, kui kujutleme puud kui taevast ja maad ühendavat teed. Samades tekstides nimetatakse ohvrilooma rakendatud hobuseks. Ohvrisamba nimi asva-yupa – sõna-sõnalt hobuse-sammas või hobusega sammas – annab võimaluse sellekski, et mõtestaksime maailmapuu vanaindia nime asva-tha püha viigipuuna (ficus religiosa) –, kus sõna teiseks pooleks olev -tha on tõenäoliselt ülevõtt sõna “puu” tähenduses (Ivanov 1983: 188).*

²⁴ Prantsuse teadlane märgib Kesk-Aasia näiteid tsiteerides, et andmete põhjal ei saa täpselt otsustada, kas hauale püstitatud puu polnud kasutusel ohvrilooma kinnisidumisel või kas oli elu andva puu-ema-jumalanna kehastus, elujõu sümbol seitsmeharulise puuna hästi tuntud ainult Kesk-Aasias. Sellest müütilisest samastusest vt Hoppál 1978.

või tema palve jõuab taevasse. Evenkide šamaanimüüdis on tuntud maailmapuu-sümboli kaks varianti. Esimese variandi järgi kujutleti maailmapuud ulatumas läbi kõigi kolme maailma: juured alumises, maa-aluses maailmas; oksad keskmises ja latv ülemises maailmas. Selles kujutluses ulatuvad šamaanimaailmapuu juured vaimude ja esivanemate ilma, keskmise osa juurde liitub taiga, elavate inimeste elupaik, puu latv aga särab päikeses. Puu on õigupoolest üheksainsaks suureks ühiseks hingeks kujutletud hõimu hingede asukoht.

Taevast ja maad, inimeste maapealset ja jumalate või esivanemate taevast ilma ühendava tee kujutlus on niisiis seotud maailmapuuga või ilmasambaga (Indias *yupa*) kogu Euraasias.

Ei või olla pelgalt juhus, et bulgaaria-türgi päritolu tšuvašside hauatähised, mis kõige enam sarnanevad ungari päitsipuude lihtsama tüübiga, kannavad *jupa* nime. Tsiteerime üht venekeelset tööd, mis kõneleb tšuvašside paganausu pühadest ja kommetest, ning mis toob ära ka ühe sellise hauasamba pildi:

Surnu mälestamise kommetes, mis on seotud 'avtan szári'-ga, hõivab keskse koha surnu kujutamine. Komme ise algab jupa (samm) valmistamisega, mis leiab aset metsas. See viimane annab tõenäoliselt tunnistust iidsest kombest matta surnud metsa, mille jätkumist on etnograafid märganud Volga-äärsete soome-ugrilaste hulgas. Metsa ei mindud mitte üksnes materjali järele, mida oli vaja jupa jaoks, vaid ka püha eesmärgiga, nimelt suure hulga pühadetoiduga – ehk siis selleks, et metsas valmistada lahkunu puukuju ja see koju viia, et ta võtaks osa peiesöömingust ja viibiks laua juures.

Jupale, mis kahtlemata sümboliseerib surnut, tehti ülemisse ossa sügavaid sisselõikeid, mõnikord isegi nikerdati välja silmad, nina ja suu. S. I. Rudenko rõhutab oma isiklike kogemuste põhjal, mida ta oli hankinud paganlike tšuvašside juures, et mõnel jupal võib leida naise rinnaehete või neiuea ehete kujutamist. Jupa tegemise järel valmistatakse veel sealsamas metsas tulel pidusöök tema auks. Nad mõtlevad, et jupa sümboliseerib lahkunut, kes nende usu järgi võtab osa sellest söömisest (Denissoff 1959: 150).²⁵

²⁵ Tšuvašši religiooni uskumuste käsikirjaline tõlge Ungari Teaduste Akadeemia etnograafia uurimiserühma andmebaasis.

Mitte ainult tšuvašside, vaid ka valgevenelaste surnutekultusest on tsiteerida näide: nimelt teame N. S. Tolstoi artiklist, et ühes reformatsioonist puutumata jäänud piirkonnas püstitati haudadele puust valmistatud surnukuju, see tähendab kasutati surnu "asemikku", meie päitsipuudele tüpoloogiliselt väga lähedalseisvat hauatähist.²⁶

Huvitavaid lisandusi on müto-poeetilise sümbolikasutuse mõistmiseks toonud mõisteringi puu → samm → haud → surnu vene uurija Litvinski, kes konstateeris, et vana-india kosmoloogilised ettekujutused pööravad erilist tähelepanu ohvrisambale ja selle kultuurilistele paradigmadele, sest kosmiline samm kindlustas sideme inimliku ja jumaliku maailma vahel. Ning nõnda kui kosmiline samm toetab taevast, kus elavad jumalad, omistati inimese eluasemes eriline pühadus hoone kesksambale. Mikrokosmose ehitus vastab makrokosmose struktuurile, kuid ka inimese surmajärgse eluaseme, haua ehitus järgib sama mudelit. Puu või antud juhul kesksamm, või teisel juhul hauaehtis, nagu miniatuurne mägi või hauaküngas või hoopis kui hauakivi, toimetab ohvri jumalate juurde. Üles jumalate juurde jõudmine või nendega ühenduse saavutamine on loomulikult kõige kergem selle puu abil, mis kasvas haulal. Niisuguse uskumusteringi universaalsest olemusest annab tunnistust ka see, et enamasti peetakse kõige erinevamate hõimude ja rahvaste juures puud või kivi samba osana (või siis mägi miniatuuris) lahkunud hinge kehastuseks (Litvinski 1975: 257).

Inimest asendav hauatähis võis seega sümboliseerida lahkunud isikut, kuid oli ühtlasi ohverdamisvahend, mis juhtis hinge (või jumalatele mõeldud ohvri) taevasse. Mõelgem surnute auks põletatud küünaldele ja lillede viimisele (ohverdamisele) kalmudele, meie keel on tänapäevani säilitanud väljenduse, et oma kohaleilmumisega *aus-tame* oma lähedaste mälestust. Meie ümber elavate rahvaste pühadel kohtume tänapäevalgi toiduohvriga.

Hauale istutatud puu, maasse kaevatud samm, püstitatud kivi, aga isegi lihtne kääbas sümboliseerisid õigupoolest teise ilma, taevasse juhtivat rada. See on kultuuriline element, millel on, nagu nägime,

²⁶ Ungari tahvliga päitsipuudele sarnastest annab teateid Tolstoi (1973: 50–55) Kiievi ja Karpaatide vaheliselt lõuna-slaavi alalt, ning ühendab selle kombe kristluse-eelse paganliku hingedeusuga, mille järgi hing kolib puu sisse. Ta mainib, et hauamärgi ülemine pool on eraldi töödeldud ning et eristati meeste, naistele ja lastele püstitatud hauatähiseid.

Euraasia laiadel aladel tüpoloogiliselt sarnaseid lahendusi matuseriituse viimase akti, nimelt hauatähise püstitamise juures.

Müütiline mõtlemine ja argipäevi suunav uskumussüsteem annab valikuvõimalusi, mille kohaselt toimib inimene konkreetsetes olukorras. Eelnevast võib järeldada, et hauatähise püstitamise teadaolevad viisid ja selle mütopoeetiline, ehk maailmapildi abil pühaks saanud poeetiline seletus oli olemas neis mõttesüsteemides, millega ungarlased olid võinud varem kohtuda – polnud vaja kõike uuesti välja mõelda ja üle võtta. Sellega ei taheta eitada ajalooliste muutuste tähtsust, kuid vähemalt niisama tähtsaks tuleb pidada kultuuri järjepidevust.

Tasub mõtiskleda selle üle, et uurimused ja etnograafia käsiraamatud rõhutavad kultuuriliste muutuste uurimist ega tegele (või tegelevad ainult õige vähe) *kultuurilise järjepidevusega*. Sest kui on tõsi, et kultuur pidevalt muutub, siis on vähemalt niisama tõsi ka see, et kultuur on järjepidev ja reprodutseerib alati ennast, loob uuesti neid tunnuseid, mille abil ta iseennast ära tunneb. Ja kultuuris on olemas kombed, esemed, nähtused, mis teenivad just järjepidevuse säilimist – surnutega seotud kombed, hauatähised on just selliseid, sest need seostuvad eelkäijate, surnud esivanemate austusega, teenivad seda.

Jutt ei ole sellest, nagu oletaksime vahetat ajaloolist järjepidevust kaugetest kultuuridest võetud paralleelidega, vaid sellest, et oleviku andmete põhjal ei saa seda võimalust välistada. Kultuuris teevad ajast aega teatud mallid ja vormid ning nende seosed kindlustab ühiskond alati mitmekordselt, et rohkemate kanalite

Péter Kerekesi kivist hauasammas aastast 1885, Havadtó (Viforroasa, Rumeenia). László Péterfy joonis.

kaudu ja rohkemates variantides kanduksid teated edasi järgmistele põlvkondadele – näiteks seoses esivanemate austamisega – selle abil säilitab kultuur oma järjepidevuse.

Kultuurilise järjepidevuse uue kontseptsiooni olemuseks on eeldus, et lähtuda võib olevikust. Võib oletada ühe või teise tänapäevase nähtuse kohta, et see pole tekkinud eimillestki, vaid tal oli oma kultuuris ka eelnev elu, seega pole vaja kohe otsida ülevõtmist, võõrast mudelit. Tollele eelnevale eelnes samuti miski, ja sellelgi oli oma päritolu. Nii- moodi kontsentreeruvad aastasajad mõnes esemes, kombes, ütluses, sõnas või uskumuses. Meist õnnelikumad rahvad võivad oma kultuurilist järjepidevust hõlpsasti tõestada kirjalike või ehitismälestistega, meie vaid ainult oma olemasoluga.

Lõpetuseks üks tähelepanek märkide ja ühiskonna suhtest, kultuurilise järjepidevuse vaatepunktist, nagu on tabavalt sõnastanud Juri Lotman:

Ainult mingisse märkide süsteemi tõlgitud asjad võivad muutuda mäletamise omandiks. Selles mõttes võime pidada inimkonna intellektuaalset ajalugu mäletamise eest võideldud võitluseks. Pole juhus, et kultuuri hävitamine algab alati mälestiste hävitamisega, tekstid pühitakse ära ning seosed vajuvad unustusse. Ajaloo (ja enne seda müüdi) sünd on kollektiivse mälu üks vorme (Lotman 1973: 277).

Hauatähised on ühiskonnale alati olnud järjepidevuse märgid, need on esivanematega seotuse sümbolid, millest elavad ei või kunagi lahti öelda.

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm